

Tâbiîn Tefsirinde Dirâyetin Yeri ve Önemi

Abdullah Aygün | ORCID ID: 0000-0002-9952-0414

Doç. Dr. | abduallah.aygun@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi | ROR ID: 0468j1635

İlahiyat Fakültesi, Tefsir ABD | Rize, Türkiye

Öz

Kur'ân'ı öğrenme ve anlama hususunda sahâbe Hz. Peygamber'e, tabiîn'in ise sahâbeye talebelik yapmıştır. Özellikle ashâb ve tâbiîn'in birlikte yaşadığı zaman diliminin doğru kavranması, İslâm düşünce tarihinin ve temel İslâmî ilimlerin de doğru perspektifle anlaşılması için önem arz etmektedir. Bu amaca matuf araştırmamızın temel problemi, bilgi yetersizliği yanında oryantalist etki nedeniyle oluşan, “tefsirin başlangıçta hadisin içinde olduğu”, “tefsirin ilk asırlarda neredeyse tamamen rivâyete dayandığı”, “re'y ile tefsirin kahir ekseriyetle kerih görüldüğü” şeklindeki yanlış okuma ve telakkilerdir. Çalışmanın ana hedefi, tefsirin, başlangıcından itibaren dirâyetle gerçekleşen bir faaliyet olduğuna dikkat çekmek ve farkındalık oluşturmaktır. Bu bağlamda, tefsirde dirâyetin her dönem olduğu gibi tâbiîn devrinde de yoğun olarak yer aldığını savunmaktır. Tâbiîn döneminde, tefsir faaliyetinde aklın, muhakemenin, tenkidin, tercihin, yeni yorum ve açıklamaların oldukça fazla yer tuttuğunu, örnekleriyle ortaya koymaktır. Tâbiîn devrinin İslâmî ilimlerin “kuruluş” veya “teşekkül” zamanı olması, dirâyet, içtihat, istinbât, re'y olmadan gerçekleşemez. Kur'ân'ın âyet âyet baştan sona tefsir edilmeye başlanması, farklı karakterlere sahip tefsir okullarının oluşması, ihtilafların ve tartışmaların çoğalması, söz konusu dönemde dirâyetin rolünün çok fazla olduğu göstermektedir. Rivâyete verilen önem, Kur'ân'a, sünnete, sahâbeye bağlılık ve onlardan gelen bilgilere gösterilen benzersiz değerle ilgilidir. Fakat sadece rivâyet ile yetinilemeyeceğini çok iyi bilen tâbiîn müfessirleri, gaybî konular dışında re'yden asla kaçınmamıştır. Ayrıca mütevâtir haber başta olmak üzere İslâm bilgi teorilerinin yazılmaya başlanması, tâbiîn devrine oldukça yakındır. Bilgi teorileri kapsamındaki bu tartışmalarda akli temellendirmelere önem vermenin, modern dönemde “rasyonellik” denilenden ana saikleri farklı da olsa neredeyse zirvede olduğu görülür. Şayet sahâbe ve tâbiînden itibaren zemin hazır olmasaydı, akli delillendirmelerin aniden böylesi yüksek seviyede ortaya çıkması beklenemezdi. Âyetler yorumlanırken, sahâbeden farklı izahlar yapılması, muhtelif görüşler arasında tercihlerde bulunulması, mecâzî anlamlara yönelinmesi, Arapçanın özellikleri, şiir, mantık, münasebât, siyâk, esbâb-ı nüzûl gibi unsurların kullanımı, tâbiîn döneminde dirâyetin tefsirdeki belirgin yerini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Tâbiîn, Dirâyet, Re'y, İstinbât, Te'vil.

Atıf Bilgisi

Aygün, Abdullah. “Tâbiîn Tefsirinde Dirâyetin Yeri ve Önemi”. *Akademik-Us* 15-16 (Kasım 2024), 60-81.

<https://doi.org/10.70971/akademikus.1576345>

Geliş Tarihi	30.10.2024
Kabul Tarihi	25.11.2024
Yayın Tarihi	30.11.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - İntihal.net
Etik Bildirim	ilahiyatdergisi.etik@artvin.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Place and Importance of Dirāyah in The Tābi'in's Tafsir

Abdullah Aygün | ORCID ID: 0000-0002-9952-0414
Assoc. Prof. Dr. | abdullah.aygun@erdogan.edu.tr
Recep Tayyip Erdoğan University | ROR ID: 0468j1635
Faculty of Theology, Department of Tafsir | Rize, Türkiye

Abstract

In terms of learning and understanding the Qur'an, the saḥāba were students of the Prophet Muhammad, while the tābi'in were students of the saḥāba. In particular, the correct understanding of the time period in which the saḥāba and tābi'in lived together is important for understanding the history of Islamic thought and the basic Islamic sciences with the right perspective. The fundamental problem of our research aimed at this purpose is the misreading and perceptions that "tafsir was initially within the hadith", "tafsir was almost entirely based on riwāyah in the first centuries", "tafsir based on ra'y was overwhelmingly disliked", which occurred due to the lack of information and orientalist influence. The main goal of the study is to draw attention to the fact that tafsir is an activity carried out with dirāyah from the beginning and to raise awareness. In this context, it is to argue that dirāyah in tafsir was heavily involved in the era of the tābi'in, as it was in every period. It is to show with examples that in the period of tābi'in, reason, judgment, criticism, preference, new interpretations and explanations had a great place in the activity of interpretation. The fact that the tābi'in era was the time of the "establishment" or "formation" of Islamic sciences cannot be realized without dirāyah, ijtihād, istinbāt and ra'y. The fact that the Qur'an began to be interpreted verse by verse, the formation of schools of tafsir with different characters, and the increase in disagreements and discussions show that dirāyah played a very important role in that period. The importance given to riwāyah is related to the unique value shown to the Qur'an, the Sunnah, the saḥāba and the information coming from them. However, the tābi'in exegetes, who knew very well that only narration could not be satisfied, never avoided ra'y except for matters concerning the unseen. In addition, the beginning of writing Islamic theories of knowledge, especially the mutawatir news, was very close to the tābi'in era. In these discussions within the scope of theories of knowledge, it is seen that giving importance to rational foundations is almost at its peak, even though its main motives are different from what is called "rationality" in the modern period. If the ground had not been prepared starting from the saḥāba and the tābi'in, it would not have been expected for rational proofs to suddenly appear at such a high level. While interpreting the verses, the different explanations given by the saḥāba, the choices made between different views, the use of metaphorical meanings, the characteristics of the Arabic language, poetry, logic, relations, context, and the use of elements such as the reasons for revelation clearly show the

prominent place of acumen in interpretation during the period of the tâbi'in.

Keywords

Tafsîr, Tâbi'in, Dirâyah, Ra'y, Istinbât, Ta'wîl.

Citation

Aygün, Abdullah. "The Place and Importance of Dirâyah in The Tâbi'in's Tafsîr". *Akademik-Us* 15-16 (Kasım 2024), 60-81.

<https://doi.org/10.70971/akademikus.1576345>

Date of Submission	30.10.2024
Date of Acceptance	25.11.2024
Date of Publication	30.11.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ilahiyatdergisi.etik@artvin.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Düşünce ve ilimler tarihimizin sahih bir şekilde ortaya konulması, kuruluş yahut teşekkül devri denilen tâbiîn döneminin (yaklaşık 65-135/684-752) doğru şekilde anlaşılmasına bağlıdır. Tefsir tarihinin tâbiîn dönemi hakkında çok sayıda akademik tez, makale ve kitap çalışması bulunmaktadır. Söz konusu eserlerde muhtelif bilgiler toplanmakta ve değerlendirilmektedir. Fakat tamamen “dirâyet” odaklı ve dönemi gerçeğe yakın şekilde yansıtmaya dayalı müstakil bir çalışma tespit edemedik. İşte bu çalışmanın hedefi, sözü edilen doğru anlamaya katkı sadedinde, “tefsirin ilk asırlarda neredeyse tamamen rivâyete dayandığını”¹ benimseyen yaklaşım karşısında, aynı dönemde re’y, istinbât, içtîhât, te’vil olarak da anılan dirâyetin önemli bir yerinin olduğunu göstermektir. Çalışmamızda sıkça vurgulanan dirâyet/re’y ile tefsir, anlamı yahut delaleti çeşitli bakımlardan kapalı olan, onları açıklayıcı herhangi bir haber bulunmayan lafızlardaki muradın beyanı için dinin temel esaslarına uygun olarak² ve özellikle dil kuralları, esbâb-ı nüzûl ve mukteza çerçevesinde aklın kullanılması³ anlamına gelmektedir.

İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'nin (ö.478/1085) de belirttiği gibi sahâbe, tâbiîn ve daha sonra gelenler, re'y ile amel hususunda icmâ etmiş, fetva ve hükümlerinin onda dokuzu âyet ve hadislerin açık anlamlarıyla ilgisi bulunmayıp re'ye dayanmıştır.⁴ İbn Abbâs yahut Saîd b. Cübeyr'in (ö.94/713), “Kur’ân’ı okuyup da onu tefsir etmeyen, adeta kör gibidir.”⁵ Bir kişinin Kur’ân’ı doğru okuyup anlamak için nahiv öğrendiği bildirilen Hasan Basrî'nin (ö.110/728), “Devam etsin, çünkü insan bir âyeti okur da onu yanlış anlarsa bu durum onu helâke sürükleyebilir.”⁶ sözleri, tâbiîn devrinde tefsire verilen önemi yansıtmaktadır.

¹ Goldziher başta olmak üzere birçok müellif tarafından vurgulanan “tefsirin başlangıçta rivâyetten ibaretti” çıkarımından maksadın ne olduğu; rivâyet tefsirinin Kur’ân, sünnet, sahâbe ve tâbiîn kavlerinden mi ibaret olduğu yoksa her türlü nakli kapsayıp kapsamadığı; rivâyet dirâyet ayrımının mı modern tefsir tarihi yazımını şekillendirdiği yahut modern tarihi yaklaşımın mı rivâyet dirâyet ayrımını mı belirlediği hususlarında ciddi araştırmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Örneğin, Ahmed Şerbâsî'ye göre tefsir ilminin başlangıçta rivâyet olması, âyetlerin nüzûl sebepleriyle ilgilidir. Zira iniş sebebini bilmek, âyetin anlamını bilmektir. Bk. Ahmet Şerbâsî, *Hız Peygamber'den Günümüze Tefsir Ekolleri*, çev. Mustafa Özcan (İstanbul: Özgü Yayınevi, 2010), 101-102.

Bize göre “tefsirin başlangıçta rivâyet olduğu” okuması; Kur’ân’ın, sünnetin, sahâbe tarafından ve sahâbeden alınan bilginin de tâbiîn tarafından nakledilmesiyle ilgilidir. Birincisi, nakledilen bu bilgilerin muhtevasında dirâyetin bariz bir rolü olduğu; ikincisi, başlangıçta yani sahâbe ve tâbiîn zamanında tefsirin sadece bu aktarımdan oluşmadığı, bunların üzerine dirâyete dayalı yeni yorum ve çıkarımlar eklendiği göz önünde bulundurulmalıdır.

² Muhyiddîn Muhammed b. Süleymân Kâfiyecî, *et-Teysîr fî kavâidi ‘ilmi’t-tefsîr* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1997), 23.

³ Ebû Abdullah Bedreddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘ulûmi'l-Kur’ân* (Beyrut: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957), 2/161 vd.

⁴ İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâli Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/15.

⁵ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'ul-beyân ‘an te’vili âyi'l-Kur’ân* (Kahire: Merkezü'l-Buhûs, 2001), 1/60.

⁶ Ebû'l-Fazl Celâleddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi'l-Kur’ân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 2/1209-1210.

Bilindiği üzere Hz. Peygamber, ashâbının tamamına genel, suffede ise bir kısmına özel/daha ileri seviye eğitim ve öğretim vermiştir. Eğitim ve öğretimi, görevlendirdiği ilk muallim olan Mus'ab b. Umeyr'i Medine'ye, daha sonra Muâz b. Cebel'i Yemen'e göndererek çevreye yaymıştır. Sahâbe, Hz. Peygamber'den öğrendiği bu usûlü Hz. Ömer'in İbn Mes'ud'u Kûfe'ye aynı maksatla göndermesinde olduğu gibi sürdürmüştür. Özellikle Hz. Osman zamanında fethedilen bölgelere dağılıp yerleşen sahâbiler, sonraki neslin yani tâbiînin muallimi olmuştur. Tâbiîn devrinde, Mekke, Medine, Kûfe, Şam, Yemen, Mısır vb. bölgelerde kurulan ilim halkaları adeta birer medrese işlevine sahiptir. Çok sonraları yapılan niteleme olsa da bunlar birer “ekol” kabul edilebilir.

Sahâbilerden tefsir alanında tâbiîne adeta damgasını vurmuş olan İbn Abbâs, baştan beri görülen esbâb-ı nüzûl ve mübhemâtü'l-Kur'ân bağlamındaki tefsire, “Kur'ân'dan anlaşılması size zor gelen bir şey için şiire bakın.” diyerek lügat unsurunu eklemiştir. Sorulara verdiği cevaplarda “Şairin şöyle dediğini duymadın mı?” diyerek şiirden delil getirirdi. İbn Abbas'ın tefsire ilave ettiği ikinci unsur, mübhemâtü'l-Kur'ân'ı açıklamak için genel tarih, Yahudi ve Hıristiyanların haberlerinden faydalanmasıdır. Bütün bunları rivâyet tefsiri kabul etmek mümkün değildir.⁷ Hz. Ömer'in, bir adamın elinde her ayetin altında izahı yazılmış bir Mushaf görünce, makasla bunları kestiği aktarılmıştır.⁸ Tek başına bu bilgi bile henüz tâbiîn devri başlamadan önce Hz. Ömer'in halifeliği zamanında tefsirin hangi aşamada olduğunu göstermesi bakımından önemli ipuçları vermektedir.

Tâbiîn döneminde ise Kur'ân'ın bütün âyetleri tefsire konu edilmeye başlanmıştır. Kıssaların ayrıntılarına dair ehl-i kitaptan yoğun bir şekilde İsrailiyat türü haberler alınmıştır. Sahâbenin şiir ile bazı Kur'ân kelimelerini açıklama usûlü, tâbiîn döneminde daha da yaygınlaşmıştır. Âyetlerden hüküm çıkarma, fihki izahlar ve istidlal hızlanmıştır.⁹ Kur'ân'da geçen çok sayıda kelime, Kur'ân bütünlüğü dikkate alınarak incelenmiş ve bazı tefsir kaideleri çıkarılmıştır.¹⁰ Anlamında kapalılık yani lafzen müteşâbih olan kelimelerin izahı, genellikle kolay anlaşılır, eş anlamlı kelimelerle yapılmıştır.

Nüzûl zamanına ve sahâbeye olan yakınlık nedeniyle, bu dönemde, tespit, öğrenme, anlama ve aktarma bakımından haber, rivâyet yahut nakil oldukça önemlidir. Tefsir alanında sahâbeden İbn Abbâs ve talebeli Saîd b. Cübeyr ile Mücâhid'in (ö.103/721) otoritesi kabul görmüştür. Mevâlîden sayılanlar daha fazla öne çıkmıştır. Sahâbilerin elinde, Mekke'de Saîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, İkrime (ö.105/723), Tâvûs b. Keysân

⁷ Muhammed Fâzıl İbn Âşûr, *Anahatlarıyla Tefsir Tarihi*, çev. Bahattin Dartma-Ömer Pakiş (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007), 19.

⁸ Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Bustânü'l-'arîfîn* (İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1872), 28 (30. Bâb).

⁹ Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, 1976), 1/76, 97; Zeki Duman, “Tabiîn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1987), 231.

¹⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 1988), 2/168-173; Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri: İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003), 128-132.

(ö.106/725), Atâ b. Ebî Rebâh (ö.114/732), Medine'de Ebü'l-Âliye (ö.90/709), Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö.108/726), Zeyd b. Eslem (ö.136/754) ve Kûfe/Basra bölgesinde Alkame b. Kays (ö.62/682), Mesrûk b. Ecda' (ö.63/683), Hasan Basrî, Katâde b. Diâme (ö.117/735) gibi tefsirde meşhur isimler yetişmiştir. Tâbiîn âlimlerinin bir kısmı, bazı sahâbiler tarafından, hac ve ferâiz gibi konularda kendilerinden daha iyi oldukları, siyeri daha iyi bildikleri belirtilen, soru soran insanların onlara yönlendirildiği bir ilmi seviyeye ulaşmıştır.¹¹

Bununla birlikte aynı şehir-medrese mensuplarının, tamamen ortak bir usûl takip ettikleri ve aralarında ihtilaf etmedikleri söylenemez. Örneğin; Nebe' Sûresi 34. “*Dolu dolu kadehler/ وَكَأْسًا دِهَاقًا*” âyetindeki “*دِهَاقًا*” kelimesini, İbn Abbâs “*dolu dolu peşpeşe*”, Mücâhid “*ardı ardına*”, İkrime ise “*saf/katkısız*” olarak¹² izah etmiştir. Yahut Kûfe'de, Mesrûk ve Şa'bî (ö.104/722), re'y ile tefsire çok az yönelmiş daha çok rivâyetle yetinmişken, Alkame b. Kays ise dirâyet yönüyle öne çıkmıştır. Mekke'de Mücâhid dirâyete, Tâvus ise rivâyete ağırlık vermiştir. Medine'de de Zeyd b. Eslem, dirâyet tefsiri yönüyle diğer isimlere göre oldukça belirgin bir yere sahiptir.¹³

1. Tâbiîn Döneminde Tefsirin Gelişimini Etkileyen Faktörler

Başlangıcından günümüze kadar, tefsirdeki yeni adımların çoğunu ortaya çıkaran en önemli faktör, “*ihtiyaç*”tır. Tefsirde dirâyetin rolünün gittikçe artmasından, müstakil ahkâm, ilmî ve konulu tefsirlerin yazılmasına kadar pek çok gelişmeyi, ihtiyaçlar ortaya çıkarmıştır.

Nitekim tâbiîn devrinde, fetihlerle birlikte hızla genişleyen İslâm coğrafyasında yeni Müslüman olan ayrıca Arapça bilmeyen insanlara, genelde İslâm'ın özelde Kur'ân'ın anlatılması için âyetlerinin ve konularının izah edilmesi zorunlu bir ihtiyaç haline gelmişti.

Bir başka faktör Basra, Kûfe gibi yeni şehirlerin kurulması ve fetihlerin getirdiği zenginleşmenin, bedevî kültürün şehirleşmesine yol açmasıdır. Artık dinin eğitim ve öğretimi, Medine ve Mekke yanında, merkeze uzak olan Fustat, Şam, Bağdat, Basra, Kûfe gibi şehirlerde de yapılmaya başlanmıştı. İslâm'ı kabul eden veya etmeyen Mecusi/Pers, Hıristiyan/Rum unsurlarla bir arada yaşanması, beraberinde kültürel bir ihtilatı da getiriyordu. Bu arada Yahudi ve Hıristiyanlar başta olmak üzere gayr-i Müslimlerin iddia

¹¹ Ahmed Snober, “*Küçük Sahâbiler ve Tabiîn Arasındaki İlmî Rekabet -İbn Abbâs ve Bazı Tâbiînler Arasındaki İlmî Tartışmalara Yönelik Analitik Bir İnceleme*”, *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe III: -Sahâbe ve Dirâyet İlimleri- Tebliğ ve Müzâkereler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 325-328. Şa'bî'nin, Kûfe'de birçok sahâbi bulunurken büyük bir ilim halkası vardı. Onun siyer derslerini dinleyen Abdullah b. Ömer, “*Anlattığı gazvelerde bizimle beraber bulunmuş gibi konuşuyor ve gazveleri benden daha iyi biliyor*” demiştir. Bk. M. Yaşar Kandemir, “*Şa'bî*”, *TDVİA* (İstanbul: TDVİA Yayınları, 2010), 38/218. İbn Abbâs'ın, “*Ey Mekke halkı! Atâ (b. Ebî Rebâh) gibi biri aranızda iken, neden benim etrafımda toplanıyorsunuz*” dediği aktarılır. Bk. Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Buhûsî'l-İlmiyye, 1983), 1/46.

¹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/41-42.

¹³ Fahri Çakan, *Tarihi ve Kültürel Bağlamı İtibariyle Kûfe Tefsiri Ekolü* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 191, 294-295.

ve hücumlarına cevap verilmesi gerekiyordu. Şehirleşme başta olmak üzere bütün bu sosyal değişim, ilmî faaliyetleri hızlandırmış, tefsirin de genişleyip derinleşmesine etki etmiştir.

Ayrıca, Cemel, Sıffin ve Nehrevan Savaşları sonrası çıkan ihtilaflar ve tartışma konuları, bu konularla ilgili ileri sürülen teori ve argümanlar, tâbiîn zamanında te'vilin çok faal olduğunu göstermektedir. Henüz Hz. Ömer'in halifeliği sırasında, Sabîğ b. 'Isl et-Temîmî'nin (ö.?) müteşâbihlerle ilgili sorular sorması ve bundan dolayı cezalandırılması,¹⁴ ayrıca Hasan Basrî'nin *Kader Risâlesi*'ni yazmak durumunda kalması, ilk asrın tartışma konularını ve özelliklerini yansıtmaları bakımından iyi birer örnektir. Dolayısıyla rivâyet, nakil yahut haber, esas olmakla beraber, onun etrafında suya atılan cismin oluşturduğu halkaların gittikçe artıp büyümesi gibi te'vilin gelişmekte olduğu söylenebilir. Tâbiînden hemen sonra, dilbilgisine, fıkha, kelâma dayalı açıklamalar ile tefsir (eserleri) hızla genişlemiş, ilerleyen asırlarda tasavvufî-işârî, fennî yönelişlerle devasa bir hacme ulaşmıştır. Sözü edilen genişleme tâbiîn döneminde atılan temel üzerinde gelişmiştir.

2. Tâbiîn Dönemi Tefsirinde Dirâyet

Tefsire dair tartışmalar/araştırmalar, Hz. Peygamber zamanında başlamıştır. Bazı sahâbilerin, âyetlerin ve lafızların anlamlarını daha iyi anlamak için araştırdıkları malumdur. Mesela; Hz. Ömer, tehavvuf, ebben ve kelâle kelimelerinin anlamlarını sormuş, sonraki zamanlarda tefsire dair araştırmalar gittikçe çoğalmıştır.¹⁵ İbn Abbâs'ın, Kur'ân'ın muhkemlerini; amel edilen farz, helâl, haram, had ve nâsîh olan âyetler, müteşâbihini ise, mesel, kasem, mukaddem, muahhar, mensûh gibi amel konusu olmayan âyetler ile açıklaması,¹⁶ ulûmu'l-Kur'ân'ı ilgilendiren ilk ayrımların onun tarafından yapılması, vücûh ve nezâir alanında kendisine bir eser nispet edilmesi, Hz. Ali'nin, mushafına nâsîh mensûha dair bilgiler yazması gibi örnekler,¹⁷ sahâbenin tefsirde dirâyetten uzak durmadığını göstermektedir. Nitekim İbn Kuteybe (ö.276/889), bazıları duydukları kimisi de re'y ile hareket ettiğinden sahâbe arasında tefsir bakımından çok sayıda ihtilaf bulunduğunu, bunun sonucu âyetlerin te'vilinde ve onlardan çıkarılan hükümlerin çoğunda ihtilaf meydana geldiğini belirtmektedir.¹⁸ Zaten tefsir, Allah'ın kelâmını beyan ve muradını keşfetme olduğundan, Hz. Peygamber'in tebyîni hariç, bunun dirâyet olmadan gerçekleşmesi mümkün değildir.

İlk asırlardaki dirâyete dayalı ilmî çabalar sonucu sahâbe, tâbiîn ve selef âlimleri, âyetlere dair lügavî izahların yanında muhtelif yorumlar yapmış, re'ye dayalı istinbâtta

¹⁴ Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995), 23/408-413.

¹⁵ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998), 2/608-609; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/4; Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, "Tefsir, Tevil ve Tefsir'in İlim Oluşu Hakkında", çev. Enes Büyük, *KTÜİFD*, 3/2 (Güz 2016), 163-164.

¹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/175.

¹⁷ Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 303.

¹⁸ Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999), 413-414.

bulunmuştur.¹⁹ Tâbiîn de sahâbilerin bazı âyet ve kelimeleri anlamak için soru sorduklarını, aralarında bazı âyetlerin yorumunda ciddi ihtilaflar olduğunu, Hz. Peygamber'den Kur'ân'ın az bir kısmıyla ilgili sözlü tefsir mevcutken, onlardan onun çoğuyla ilgili bilgiler aktarıldığını görmüşlerdi. Dolayısıyla tâbiîn, tefsirde akla, muhakemeye, yoruma, re'ye yer verme usulünü sahâbeden alarak dönemlerinin şartları ve ihtiyaçları gereği daha ileri taşımıştır.

Öte yandan tâbiîn, konumu nedeniyle nakille yoğun ilişki içinde olmalıydı. Zira onlar için İslâm bilgisinin en önemli kaynağı sahâbeydi. Kur'ân'ı sünneti, siyeri, hadisleri, ibadetleri, genel olarak ahkâmı, esbâb-ı nüzûlü, kıraati, tamamen olmasa da tefsiri onlardan almak durumundaydılar. Yani müdevven ilimlerin henüz mevcut olmaması, haberi ve rivâyeti, o zaman diliminde doğrudan önemli kılmaktaydı. İslâmî ilimlerin teşekkülü ve gelişmesiyle sonraki nesiller için haberin önemi doğrudan değil dolaylı hale gelmiştir. Anlaşılacağı üzere tâbiîn'in tefsir faaliyetlerinde, sahâbeden öğrenilen bilgilerin nakli kritik bir yere sahiptir. Bununla birlikte o dönemde, tefsirin neredeyse tamamen rivâyete dayandığı söylemi eksik ve hatalıdır. Elimizde, tefsirde dirâyetin de ciddi bir rolü olduğunu gösterecek yeterince örnek mevcuttur. Zaten tefsir, rivâyet ve dirâyetin değişik ağırlık/oranlarda birlikte rol almasıyla gerçekleşir. Yapısı itibariyle tefsir ameliyesi için tek başına nakil yahut dirâyet yeterli değildir.

Genel bir bakışla, tâbiîn müfessirlerinin mühim bir kısmının, Kur'ân'ın birçok kelimesinin anlamlarını izah ettikleri,²⁰ âyetleri âyetler ile açıkladıkları, hurûf-u mukattaa başta olmak üzere müteşâbihâtı tefsir ettikleri, bazı âyetleri hadislerden örnekler vererek yahut tarihî olaylar ile yorumladıkları, siyâk ve sibâkı yani iç bağlamı gözettileri, nâsih ve mensûh âyetler hususunda içtîhâda dayalı görüşler ileri sürdükleri, mekkî-medenîyi belirttikleri, vücûh ve nezâir, emsâlû'l-Kur'ân, mübhemâtü'l-Kur'ân ve müşkilû'l-Kur'ân kapsamında bazı açıklamalar yaptıkları, tercih ettikleri yoruma göre kıraatte buldukları, iman, küfür, kader, ru'yetullah meseleleriyle âyetler üzerine görüş belirttikleri, abdest, namaz ve had cezaları gibi ahkâm konularında âyetlerden hüküm çıkardıkları, İsrailiyat'tan çok fazla yararlandıkları anlaşılmaktadır.²¹ Hatta âyet, kelime ve harflerinin sayısına

¹⁹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ-u ulûmi'd-dîn* (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2011), 2/326; Ebû Abdullah Muhammed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 1/58; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dârü's-Suhnûn, 1997), 1/28-29.

²⁰ Bk. Etem Levent, *Hasan-ı Basri'nin Hayatı Öğretim ve Tefsir Yöntemi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2012), 200-207; Hidayet Aydar, "Hicri Birinci Asırda Tefsir: Tâbiîn ve Tefsir", *Hicri Birinci Asırda İslâmî İlimler -I- Kur'ân İlimleri ve Tefsir* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 599-641; Duman, "Tabiîn Döneminde Tefsir Faaliyeti", 231-232, 238; Nurettin Turgay, "Tabiunun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri", *Bilimname*, 8/18 (2010/1), 103-106; Ceyda Gürman, "Ekol Eksenli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tâbiiler: Ebû'l-Âliye, Hasan-ı Basrî, Katâde", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2021), 881, 884-886, 890, 893.

²¹ Bk. Levent, *Hasan-ı Basri'nin Hayatı Öğretim ve Tefsir Yöntemi*, 160-266; Gürman, "Ekol Eksenli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tâbiiler", 883-894; Turgay, "Tabiunun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri", 103-106; Aydar, "Hicri Birinci Asırda Tefsir: Tâbiîn ve Tefsir", 590-634.

varıncaya kadar Kur'ân'ı inceleme konusu yapmış olmaları,²² tefsir tarihi açısından dönemin görüntüsü hakkında fikir vermektedir. Bütün bu özellikler, tâbiîn devri tefsirinin sahâbe döneminden farklılığını göstermektedir.²³

Söz konusu farklılığı göstermesi bakımından Mücâhid'in tefsiri iyi bir örnektir. Onun usûlü, Kur'ân'ı Kur'ân ve sünnetle tefsir etme yanında cahiliye şiirinden, esbâb-ı nüzûlden ve İsrailiyat'tan faydalanmaya dayanır. Âyetler arasındaki münasebeti de önemseydiği söylenebilir. Kur'ân'da kıssa edilen Hârût ve Mârût olayını araştırmak için Bâbil'e, Berhût kuyusunu görmek için Hadramut'a kadar gitmesi, Kur'ân'a ve ilme düşkünlüğüne işaret eder.²⁴ İbn Abbâs hariç sahâbiler, Kur'ân'ın tefsirini bu kadar genişletmemiştir.

Tâbiîn müfessirlerinin bir kısmının, en fazla İbn Abbâs'a olmak üzere, zaman zaman sahâbenin bilgi ve yorumlarına itiraz ettiği, onlarla tartışmaya giriştiği, ne olursa olsun kabul etme anlayışında olmadığı bilinmektedir.²⁵ Aynı konuda aralarında muhalif görüşlerin serdedildiği,²⁶ *et-Tefsîr, en-Nâsih ve'l-Mensûh, el-Vücûh ve'n-Nezâir, Ğarîbu'l-Kur'ân* adlı daha çok dirâyet mahsulü eserler yazdıkları kaynaklarda aktarılmaktadır.²⁷ Dolayısıyla söz konusu dönemde dirâyetin ciddi bir rolünün olduğu rahatlıkla söylenebilir. Tâbiîn tefsirinde dirâyetin rol oynadığı alanlar, aşağıdaki gibi sıralanabilir.

2.1. Re'y ile Tefsir ve Hüküm Çıkarma

Hz. Ömer'in, fethedilen arazilerin yalnızca askerlere değil bütün Müslümanlara ait olduğuna dair Haşr Sûresi 7-10 âyetlerini delil getirirken gösterdiği olağanüstü çabayı²⁸ gören tâbiîn âlimleri, bu istinbât usûlünü devam ettirmiştir. Nitekim İbn Abbâs'ın meşhur talebesi Mücâhid, güzel bir görüş serdetmeyi, ibadetlerin en makbulü sayar.²⁹ O, Cuma namazıyla ilgili, "*Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasip arayın.*"³⁰ âyetinden, güneşin tam tepede olduğu vakitten (zeval) cuma namazının tamamlanmasına kadar alışverişin ve çalışmanın meşru olmadığı kanaatine varır.³¹ Bakara Sûresi 81. âyetindeki "*kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa*"³² ifadesini, "İnsanın işlediği günahlar birikir, kalbini karartır ve gittikçe kalbin her tarafını kaplar." şeklinde açıklar. Mücâhid,

²² Gürman, "Ekol Eksenli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tâbiîler", 882.

²³ Duman, "Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti", s. 231.

²⁴ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/156; Muhammet Fatih Kesler, "Mücâhid b. Cebr", *TDVİA* (İstanbul: TDVİA Yayınları, 2006), 31/442-443.

²⁵ Snober, "Küçük Sahâbiler ve Tabiûn Arasındaki İlmî Rekabet", 341.

²⁶ Aydar, "Hicri Birinci Asırda Tefsir: Tâbiîn ve Tefsir", 591, 641; Duman, "Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti", 237; Turgay, "Tabiunun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri", 109.

²⁷ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist* (Tunus: Dârü't-Tûnûsiyye, 1985), s. 164-165; Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsî'l-Arabî* (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1991), 1/69-91.

²⁸ Yakûb b. İbrâhîm Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harâc* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1979), 26-28.

²⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, 71.

³⁰ Cuma Sûresi 62/10.

³¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/156; Kesler, "Mücâhid b. Cebr", 31/442-443.

³² Bakara Sûresi 2/81.

“Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah’a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah’a ve peygambere götürün.”³³ âyetindeki “Allah’a götürme”den muradın Allah’ın kitabına, “peygambere götürme”den ise peygamber hayattayken bizzat kendisine, değilse sünnetine arz etmek olduğunu izah eder.³⁴

Şa’bî, Yahudi ve Hristiyanlar ile beraber Mecusilerin de “Aralarında Allah’ın indirdiği ile hükmet,...”³⁵ âyetinin kapsamında ehl-i kitaptan olduğunu söyler.³⁶ İkrime’ye göre İhlâs Sûresi, “Putlara, Allah’ın oğlu Uzeyr’e, Mesîh’e ve aya-güneşe tapıyoruz” diyen Müşrik, Yahudi, Hristiyan ve Mecusilere cevap olarak gelmiştir.³⁷ “...o zamana kadar ayak basmadığımız bir toprağı size Allah miras bıraktı.”³⁸ âyetini, “kıyamet gününe kadar Müslümanların fethedecekleri yerler” şeklinde evrensel bakışla te’vil eder.³⁹

İbrâhim en-Nehâî (ö.96/714), hacda ticaretin helal olduğu görüşüne, “Rabbinizden bir lütuf istemenizde sizin için bir günah yoktur.” anlamındaki Bakara Sûresi 198. âyetini delil getirmiştir.⁴⁰

Muhammed b. Ka’b el-Kurażî ise “Allah bir kişinin zikri terk etmesine ruhsat verseydi bu kişi Hz. Zekeriyya olurdu” der ve “Rabbini çok an, sabah akşam tesbih et.”⁴¹ âyetini delil gösterir.⁴² Bütün Müslümanların Hz. Peygamber’i görme ve işitme şanslarını olmaması gerekçesiyle, “Rabbimiz! Doğrusu biz ‘Rabbimize inanın!’ diyerek, imana çağırın bir davetçiyi işitip iman ettik.”⁴³ âyetindeki “davetçi”yi Kur’ân ile izah eder.⁴⁴ Mâide Sûresi 82. âyetinde, “iman edenlere sevgi bakımından en yakın olanların da ‘Biz hristiyanız’ diyenler olduğunu göreceksin.” şeklinde haber verilen Hristiyanların, Habeşistan’a hicret edenler geri dönerken onlarla birlikte gelenler olduğunu düşünerek,⁴⁵ tarihsel bir yaklaşım sergiler. “Ey Rabbimiz, derler; bizi cehennem azabından uzak tut; çünkü onun azabı bitip tükenme bilmez.”⁴⁶ âyetini yorumlarken, kâfirlere dünyada çok sayıda nimet verileceğini ancak âhirette sonu olmayan azaba maruz kalacaklarını söyler. Benzer bir yorumunda, mü’minlerin iyiliklerinin karşılığını âhirette, kâfirlerin ise dünyada göreceğini savunur.⁴⁷

³³ Nisâ Sûresi, 4/59.

³⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/185-186.

³⁵ Mâide Sûresi, 5/49.

³⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 10/394

³⁷ Ebü’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm* (Beyrut : Dârü’l-Fikr, 1970), 8/527.

³⁸ Ahzâb Sûresi 33/27.

³⁹ Ebû Muhammed Abdurrahman İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm* (Demmâm: Dârü İbni’l-Cevzî, h.1439), 9/3126; Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr fi’t-tefsîr bi’l-me’sûr* (Kahire: Merkezü’l-Buhûs, 2003), 12/17.

⁴⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 4/168.

⁴¹ Âl-i İmrân Sûresi 3/41.

⁴² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/391.

⁴³ Âl-i İmrân Sûresi 3/193.

⁴⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/480.

⁴⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/595

⁴⁶ Furkân Sûresi 25/65.

⁴⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 17/496, 24/567-568.

et-Tefsîr adlı bir eser yazdığı söylenen Hasan Basrî'ye göre Kur'ân'da sıkça zikredilen amel-i sâlih, "kalıcı olan yani ahirette Allah'ın huzuruna çıkan insanın yanında bulunacak amel" demektir. Kur'ân'ı anlama ile onunla ameli birbirinden ayırmadığında, insanların çoğunun yalnızca yüzünden okuyup kıraat ayrıntılarıyla yetinmesine, âyetleri üzerinde düşünüp manen gelişim çabası gösterenlerin az olmasına serzenişte bulunur. "Sabırlarına karşılık Rabbinin İsrâiloğulları'na verdiği güzel söz yerine geldi. Firavun ve kavminin yapıp yükselttikleri binaları yerle bir ettik."⁴⁸ âyetini okuduktan sonra, şu çıkarımı yapar: "Bu âyete inanıp da zâlim hükümdara boyun eğen ve zulmünden korkanlara hayret edilir. İnsanlar imtihan edildiklerinde, Allah'ın emrine sabretseler onların her türlü sıkıntısını giderir."⁴⁹ Hasan Basrî, "Rahmetim her şeyi kuşatmıştır."⁵⁰ âyetini, "Rahmetim dünyada iyi ve kötü her şeyi kaplamıştır. Ancak kıyamet gününde sadece müttakiler içindir." şeklinde izah eder. Kur'ân'da zikredilen İblis'in, melek olmadığını, Adem'in (a.s) insanların atası olması gibi onun da cinlerin atası olduğunu söyler.⁵¹

Mekke'de yetişen tefsir ehlinde Atâ b. Ebî Rebâh, "Mü'minler mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah'la olan bağıni koparmış demektir. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır."⁵² âyetini delil göstererek, bir kişiye zorla eşini boşatmanın hükümsüz olduğunu ifade eder.⁵³

Kitâbü't-tefsîr ve en-Nâsîh ve'l-mensûh fi kitâbillâh adlı eserlerinin günümüze ulaşmadığı belirtilen⁵⁴ Katâde ise "Fakat zalimler kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirdiler."⁵⁵ âyetini, Yahudilerin, "Allah'a karşı hadsizlik edip kendilerine verilen emri yerine getirmemeleri" şeklinde yorumlar.⁵⁶ Süddî (ö.127/745), Mâide Sûresi 41. âyetinde bildirilen tahrif ile Yahudilerin Tevrat'taki recm emri yerine celde uygulamalarının kastedildiğini belirtir.⁵⁷

Zeyd b. Eslem, "Ey peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığını, eşlerini hoşnut etmek arzusuyla niçin kendine haram kıılıyorsun?"⁵⁸ âyetine dayanarak, bir kişinin eşine "sen bana haramsın" demesinin hükümsüz olduğunu ve bununla eşinin boş olmayacağını söyler.⁵⁹

Tâbiîn müfessirleri, hurûf-u mukattaaları bile Allah'ın isimlerine işaret, surelerin veya Kur'ân'ın isimleri vb. çeşitli şekillerde yorumlamaktan geri durmamıştır.⁶⁰ Onların, âyetleri

⁴⁸ A'râf Sûresi 7/137.

⁴⁹ Tahsin Görgün, "Hasan-ı Basrî", *TDVİA* (İstanbul: TDVİA Yayınları, 1997), 16/297.

⁵⁰ A'râf Sûresi 7/156.

⁵¹ Abdülhamit Birişik, "Hasan-ı Basrî", *TDVİA* (İstanbul: TDVİA Yayınları, 1997), 16/301-303.

⁵² Âl-i İmrân Sûresi 3/28.

⁵³ İbn Ebî Hatim, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'azîm*, 2/630.

⁵⁴ Birişik, "Katâde b. Diâme", *TDVİA* (Ankara: TDVİA Yayınları, 2022), 25/23.

⁵⁵ Bakara Sûresi 2/59.

⁵⁶ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/379.

⁵⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/425.

⁵⁸ Tahrîm Sûresi 66/1.

⁵⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015), 1/290-292.

⁶⁰ Örnekler için bk. Muhammed Selman Çalıışkan, *Kur'ân Yorumunda Mevâlî'nin Yeri (Hicri İlk İki Asır)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 200-202; Gürman, *Tâbiân Dönemi Tefsiri*

re'y ile tefsir etmesine gösterilebilecek örnek sayısı oldukça fazladır. Dönemin, dirâyet bakımından tefsir karakterinin anlaşılması için yukarıda sıralananlar yeterli sayılabilir.

2.2. Mecâza Hamletme

Hakikat mecâz ihtilafı, müfessirleri zorlayan hususlarından biridir. Gerçekten Kur'ân'ın bazı ifadelerinde, hakiki mi yoksa mecâzi mananın mı kastedildiğini kestirmek güçtür. Bu zorluğun getirdiği risklerden sakınmak isteyenler, hakiki anlama yönelmektedir. Böylesi ifadeleri mecâza hamletmek tam bir dirâyet tefsiri örneğidir.

İbn Abbâs'ın Bakara Sûresi 255. âyetindeki "كُرْسِيَّةٌ" ifadesini "Allah'ın ilmi" ile açıkladığı söylenir.⁶¹ Aynı mecâzi yorumlar bakımından tâbîinden onun talebesi Mücâhid öne çıkmaktadır. "Yahudilerden Cumartesi haddi aşanlara yönelik aşağılık maymunlar olun."⁶² âyeti müfessirler tarafından hakiki anlamda mesh ile açıklandığı halde, Mücâhid buna katılmaz. Ona göre âyette, şeklen değil, Yahudilerin "sırtında kitap taşıyan merkeplere"⁶³ benzetilmeleri gibi kalben/manen maymun gibi olma söz konusudur.⁶⁴

Mücâhid, "Ey ehl-i kitap! Biz birtakım yüzleri silip dümdüz ederek arkalarına çevirmeden yahut cumartesi yasaklarını çiğneyen kimseleri lânetlediğimiz gibi onları da lânetlemeden önce, sizdekini doğrulamak üzere indirdiğimiz kitaba iman edin."⁶⁵ âyetindeki "yüzleri silip dümdüz ederek arkalarına çevirmeden" ifadesini, hakiki anlamda kabul eden İbn Abbâs'tan farklı olarak "hak yoldan çıkıp dalâlete saplanmak" şeklinde te'vil eder. Hasan Basrî ve Dahhâk'ın (ö.105/723) da aynı yorumu yaptığı aktarılır.⁶⁶ Hasan Basrî, "yüzlerin dümdüz edilmesi"ni hak yoldan dönme, "arkaya çevrilme"yi dalâlete geri dönme olarak yorumlar.⁶⁷

Mücâhid'e göre "Meryem oğlu İsa şöyle yalvardı: 'Allah'ım! Ey Rabbimiz! Bize gökten öyle bir sofraya indir ki, ilk gelenimizden son gelenimize kadar bizler için bir şölen ve senden bir işaret olsun. Bizi rızıklandır, sen rızık verenlerin en hayırlısısın."⁶⁸ âyeti, darb-ı mesel olarak gelmiş ve İsrailoğullarına gökten herhangi bir sofraya indirilmemiştir. Âyet, peygamberden mucize istemelerini yasaklamakla ilgilidir.⁶⁹ "O gün ölçü-tartı haktır. Artık kimin tartıları ağır gelirse işte onlar kurtuluşa erenlerdir."⁷⁰ âyetindeki "ölçü-tartı/الْوَزْنُ"yı "hükmetme", "الحَقُّ/hakk"ı

ve Medineli Müfessirler (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 140.

⁶¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/397.

⁶² Bakara Sûresi 2/65.

⁶³ Cuma Sûresi 62/10.

⁶⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/67; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'azîm*, 1/133.

⁶⁵ Nisâ Sûresi 4/47.

⁶⁶ Âyetteki bu ifadeyle ilgili yorumlar için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/112-114, 118; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'azîm*, 3/968-969.

⁶⁷ Ebû Saîd Hasan el-Basrî, *Tefsîrü'l-Hasan el-Basrî* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1992), 1/272.

⁶⁸ Mâide Sûresi 5/114.

⁶⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 6/341.

⁷⁰ A'râf Sûresi 7/8.

“adalet”, “tartılar/مَوَازِينُ”ı ise “hasenât/iyilikler” şeklinde yorumlamıştır.⁷¹ “Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız.”⁷² âyetinin de bir misal olduğunu belirtmiştir.⁷³

Mücâhid, “Oysa o gün bir kısım yüzler Rablerine bakarak mutlulukla parıldayacak”⁷⁴ âyetlerini, “Ondan sevap beklerler” şeklinde açıklamıştır.⁷⁵ Mutezilenin de “mükâfat bekleme”⁷⁶ minvalindeki yorumunu Mücâhid’den aldığı söylenebilir. “Elbiseni tertemiz tut.”⁷⁷ âyetini, “yaptığın amelleri sâlih kişilerin amelleri gibi yap” diye tefsir etmiştir.⁷⁸ Fakat o, sıralanan bu yorumları nedeniyle, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Yakub b. Ebû Şeybe gibiler tarafından Mutezilî olarak nitelenmekten⁷⁹ kurtulamamıştır.

2.3. Lüğavî İzahlar

Tefsirin adeta yapıtaşları olan lüğavî izahlar, Mücâhid’in, “Allah’a ve ahiret gününe inanan birinin Arap lügatinde âlim olmadıkça, Allah’ın kitabı hususunda konuşması helal olmaz”⁸⁰ sözüyle dikkat çektiği gibi vazgeçilemezdir. Bu nedenle tâbiîn müfessirleri, lüğavî açıklamalara önem vermiş ve Me’âni’l-Kur’ân gibi filolojik eserler ile diğer tefsirlerde bu izahların hemen hepsi yer almıştır. Neredeyse bütün tefsirlerin özünü bu lüğavî izahların oluşturduğu söylenebilir.

Medine’de yetişen Ebü’l-Âliye, Kur’ân’daki el-emr bi’l-marûf ifadesinin, şirkten İslâm’a davet; en-nehî ani’l-münkerin ise putlara ve şeytanlara kulluktan nehyetme manasına geldiğini belirtir.⁸¹ Kûfeli İbrâhim en-Nehâî ise Âl-i İmrân Sûresi 45. âyetinde yer alan “المسيح” kelimesine “sıddık” anlamını verir.⁸²

Mücâhid, “Sadakalar (zekât gelirleri) ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünler,...”⁸³ âyetindeki, “الْفُقَرَاءُ وَالْمَسْكِينُ/yoksul ve düşkün” kelimelerinin farkını izah eder. Ona göre “فُقَرَاءُ” insanlardan bir şey istemekten haya edenler, “مَسْكِينُ” ise etrafta dolaşarak, çekinmeden yardım isteyen fakirler için kullanılır.⁸⁴ Kehf sûresi 107. âyetindeki “Firdevs” kelimesinin Rumca ve bahçe,⁸⁵ Şûrâ Sûresi 12. âyetindeki “مَقَالِيدُ” kelimesinin Farsça ve “anahtarlar” anlamına geldiğini söyler.⁸⁶ Ğaşiye Sûresi 6. âyetindeki “ضَرِيْعٌ/dikenli bir bitki”

⁷¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 12/309-311.

⁷² Enbiyâ 21/47.

⁷³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 17/311.

⁷⁴ Kıyâmet Sûresi 75/22-23.

⁷⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23/508.

⁷⁶ Ebü’l-Hasen Kâdî Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhü’l-usûl-i-hamse* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988), 264-269; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/662.

⁷⁷ Müddessir Sûresi 74/4.

⁷⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/156; Kesler, “Mücâhid b. Cebr”, 31/442-443.

⁷⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/157.

⁸⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/368.

⁸¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 11/557, 12/16.

⁸² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, 2/651

⁸³ Tevbe Sûresi, 9/60.

⁸⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, 7/219.

⁸⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/432.

⁸⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, 7/112.

kelimesiyle alakalı yaptığı açıklamaya göre bu, Arapların “şibrik” adını verdikleri zehirli bitkidir. Kurduğunda ona “darî” derler.⁸⁷ Kur’ân’da çokça zikredilen “عَسَى/umulur” kelimesinin Allah hakkında vaciplik ifade ettiğini açıklar.⁸⁸ Mücâhid, “قُلِ الْعَفْوَ/De ki: İhtiyaç fazlasını.” anlamındaki Bakara Sûresi 219. âyetinde bildirilen “afv” kelimesini, “farz sadaka/zekât” olarak izah eder.⁸⁹

Muhammed b. Ka’b el-Kurazî, Nisâ Sûresi 21. âyetindeki “مِيثَاقًا غَلِيظًا/sapasağlam söz” ifadesini “nikâh”,⁹⁰ Hûd sûresi 114. âyetteki “الْحَسَنَات/iyilikler”i beş vakit namaz⁹¹ ile açıklar. Hasan Basrî de âyetlerdeki bazı garîb ve müteşâbih kelimeleri tefsir etmiştir. Bir iki kelimedenden oluşan bu izahlar, sonraki müfessirler ve dilciler tarafından çokça kullanılmıştır. Mesela; Bakara Sûresi 10. “فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ” âyetindeki “maraz” kelimesini “السَّنَكْ/şüphe”, aynı sûresinin 138. âyetindeki “صِبْغَةَ اللَّهِ”ı “Allah’ın dini”, Âl-i İmrân Sûresi 113. âyetindeki “أُمَّةٌ” ifadesini “adaletli topluluk”, A’râf Sûresi 28. “وَإِذَا فَعَلُوا فَاجِسَةً” âyetindeki “fâhişe” kelimesini “التَّنَزُّكْ”, Tevbe Sûresi 87, 93. âyetlerindeki “مَعَ الْخَوَالِفِ/geride kalanlarla beraber” ifadesini “kadınlar ve çocuklarla beraber” şeklinde yorumlar.⁹²

Atâ b. Ebî Rebâh da Nisâ Sûresi 53. âyetinki “نَقِيرًا/zerre miktarı” kelimesini, çekirdeğin sırtında bulunan şey olarak izah eder.⁹³ Zeyd b. Eslem, bazı âyetlerde tekrar eden “الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ”/kitabı ve hikmeti” kelimelerinden “hikmet”in “dinde akletme” anlamına geldiğini söyler.⁹⁴ Yûnus Sûresi 58. âyetindeki “بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ”/lütuf ve rahmet” kelimelerinden “fazl”ın Kur’ân, “rahmet”in ise İslâm anlamına geldiğini belirtir.⁹⁵

2.4. Âyeti Âyet ile Tefsir

Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsiri, rivâyet tefsirinin usûlü olarak kabul edilmektedir. Fakat bu kabul, kullanılan malzemeyi esas almaktadır. Oysa kıyas ve muhakeme gerektirmesi bakımından, bir âyeti başka bir âyet ile tefsir etmenin dirâyete dayandığı açıktır.⁹⁶ Tâbiîn tefsirinde bu yöntemin kullanıldığı görülür. Örneğin; Alkame b. Kays, Yûnus Sûresi 26. “لِّلَّذِينَ”nin, iyiliklere verilecek karşılığın kat kat olması anlamına geldiğini söyler ve bunu En’âm Sûresi 160. âyetteki “Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır.” ifadesine dayandırır.⁹⁷

Ebü’l-Âliye’nin, Bakara Sûresi 26. âyetin “İnkâr edenler ise ‘Allah misal olarak bununla neyi kastediyor?’ derler.” kısmını, cehennem meleklerinin sayısı ile imtihan ve bunun

⁸⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-‘azîm*, 14/331.

⁸⁸ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 2/505.

⁸⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3//690.

⁹⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/129.

⁹¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-‘azîm*, 6/2092

⁹² Hasan Basrî, *Tefsîrü’l-Hasan el-Basrî*, 1/72, 116, 232, 374, 425.

⁹³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/150.

⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-‘azîm*, 1/237.

⁹⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/108.

⁹⁶ Abdullah Aygün, “Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları”, *Gümüüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8 (2015), 152.

⁹⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/70.

nedenlerinin haber verildiği Müddessir Sûresi 31. âyet⁹⁸ ile tefsir eder.⁹⁹ Bakara Sûresi 36. âyetindeki “وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ” ibaresini, Arâf Sûresi 24. âyetindeki aynı ifade ile açıklar.¹⁰⁰ Bakara Sûresi 162. âyetin sonundaki “وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ/” yüzlerine bakılmayacak!” ifadesinin nedenini, Mürselât Sûresi 35-36. “Bu öyle bir gündür ki artık konuşamazlar. (Zamanı geçtiği için) kendilerine izin de verilmez ki mazeret bildirsinsinler.” âyetleri ile izah eder.¹⁰¹ Nisâ Sûresi 59. âyetindeki “أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ” ifadesini, 83. âyetteki “içlerinden haberin mana ve maksadını çıkarabilenler şüphesiz onu anlarlardı.” ibaresine dayanarak “ilim ehli” olarak te’vil eder.¹⁰²

Mücâhid’in âyeti âyet ile tefsir edişine dair çok sayıda örnek bulunur. Mesela; “...kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur.”¹⁰³ âyetini “Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.”¹⁰⁴ âyeti,¹⁰⁵ “Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size vaad ettiklerimi vereyim.”¹⁰⁶ âyetinde zikredilen “verilen sözü”, Mâide Sûresi 12. âyetiyle¹⁰⁷ izah eder.¹⁰⁸

Şa’bî, Firavun’un dünya ve ahiret azabını tadacağıının haber verildiği Nâziât Sûresi 25. âyetini tefsir ederken, bunun sebebinin “Sizin için benden başka tanrı tanımıyorum.” meâlindeki Kasas Sûresi 38. ve “Ben sizin en yüce rabbinizim!” dedi.” anlamındaki Nâziât Sûresi 24. âyetlerinde bildirilen sözler olduğunu belirtir.¹⁰⁹

Muhammed b. Ka’b el-Kurazî, İhlâs sûresindeki “الصَّوْدُ” kelimesini, sonraki âyetler ile tefsir ederek, “samed”in “Doğurmamış ve doğmamıştır. O’nun hiçbir dengi yoktur.” anlamına geldiğini söyler.¹¹⁰ Bu tefsir, aynı zamanda sûre içi tenasübü gözetmenin bir örneği sayılabilir. Saîd b. Cübeyr’in, sonraki müfessirlere örnek oluşturan, âyet sonlarındaki

⁹⁸ “Biz cehennemin işlerine bakmakla yalnız melekleri görevlendirmişizdir. Onların sayısını da inkâr edenler için sadece bir imtihan vesilesi yaptık ki böylelikle kendilerine kitap verilenler kesin bilgi edinsinler, inananların imanı artsın; kendilerine kitap verilenler ve müminler şüpheye düşmesinler; kalplerinde hastalık bulunanlar ve inkârcılar da “Allah bu sayı misaliyle ne demek istemiş olabilir?” desinler. İşte Allah böylece dilediğini sapkınlıkta bırakır, dilediğine de doğru yolu gösterir. Rabbinin ordularını kendisinden başkası bilmez. İşte bu, insanlık için sadece bir öğüttür.”

⁹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur’ân’il-azîm*, 1/208-209

¹⁰⁰ Taberî, *Câmi’u'l-beyân*, 1/575, 10/117.

¹⁰¹ Taberî, *Câmi’u'l-beyân*, 3/744.

¹⁰² Taberî, *Câmi’u'l-beyân*, 7/181; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4/506.

¹⁰³ Mâide Sûresi 5/32.

¹⁰⁴ Nisâ Sûresi 4/93.

¹⁰⁵ Taberî, *Câmi’u'l-beyân*, 8/353.

¹⁰⁶ Bakara Sûresi 2/40.

¹⁰⁷ “Andolsun ki Allah İsrâiloğulları’ndan söz almıştı. Onlardan on iki de nakib (temsilci) göndermiştik. Allah onlara şöyle demişti: “Ben sizinle beraberim. Eğer namazı dosdoğru kılarsanız, zekâtı verirsiniz, peygamberlerime iman eder ve onları desteklerseniz, bir de Allah rızası için borç verirsiniz, andolsun ki sizin günahlarınızı örterim ve sizi mutlaka altından ırmaklar akan cennetlere koyarım. Artık bundan sonra içinizden kim inkâr ederse kesinlikle doğru yoldan sapmış olur.”

¹⁰⁸ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/339.

¹⁰⁹ Taberî, *Câmi’u'l-beyân*, 24/204.

¹¹⁰ Taberî, *Câmi’u'l-beyân*, 24/735.

“سَمِيعٌ عَلِيمٌ / غَفُورٌ رَحِيمٌ” vb. ifadeleri öncesine göre anlamlandırma usulü,¹¹¹ âyet içi tenâsübün ve iç bağlamın dikkate alınmasına örnek teşkil eder.

Hasan Basrî, “Kendilerini temize çıkaranlara ne dersin?”¹¹² âyetinde sözü edilenlerin, başka âyetleri¹¹³ delil göstererek Yahudi ve Hıristiyanlar olarak olduğunu belirtir¹¹⁴ Hûd Sûresi 46. âyetinden, gemiye binmeyen çocuğun Nuh’un (a.s) evladı olmadığı sonucunu çıkarır ve bunu, “Allah, inkâr edenlere Nûh’un karısı ile Lût’un karısını misal vermektedir: Kullarımızdan iki erdemli kişinin nikâhı altındaydılar ama onlara ihanet ettiler.” anlamındaki Tahrîm Sûresi 10. âyeti ile destekler.¹¹⁵ Atâ b. Ebî Rebâh, Nûr Sûresi 33. âyetindeki “hayr”ı Bakara Sûresi 180. âyetindeki “hayr” kelimesi ile “mal” anlamında tefsir eder.¹¹⁶

Tâbiîn müfessirlerinin âyeti âyet ile tefsiri için örnekleri çoğaltmak mümkündür. Diğer taraftan âyeti âyet ile tefsirdeki metoda benzer özelliklere sahip olan nâsih-mensûh âyetler hususunda tâbiînden gelen onlarca belki yüzlerce örnek kaynaklarda yer almaktadır.¹¹⁷ Bunlar da büyük ölçüde dirâyete dayalı çıkarımlardır.

2.5. Tenkitten Sakınmama

Tenkî, analitik bakış ve muhakeme gerektirir. Bu sebeple tefsir sahasındaki eleştiriler de dirâyet mahsulüdür. Hz. Aişe ve Hz. Ömer başta olmak üzere sahâbilerin serbestçe başkasının hatasını düzeltme ve tenkitçi yaklaşımını gören tâbiîn, zaman zaman sahâbe veya birbirlerinin görüşlerine itiraz etmiş veya eleştirmiş, her ne olursa olsun kabul etme anlayışında olmamıştır. Mevcut örnekler, tenkidin bu dönemde aktif olduğunu açıkça göstermektedir.¹¹⁸

Mesela; tâbiîn fakihlerinden Ebû Seleme’nin (ö.94/712-13), İbn Abbâs’ın bazı görüşlerine itiraz edip tartışması meşhurdur.¹¹⁹ Saîd b. Müseyyeb, Hz. Peygamberin Meymûne ile evlilik zamanına dair İbn Abbâs’ın verdiği bir bilginin hatalı olduğunu göstermiştir.¹²⁰ Hz. Musa (a.s) ile bilge kul kıssasına dair Nevf b. Fedâle’nin (ö.?) bir sözünü hocası İbn Abbâs’a soran Saîd b. Cübeyr de Nevf’in bilgisinin yanlış olduğunu ortaya çıkarmıştır.¹²¹ İkrime, Ka’bu’l-Ahbâr’dan duyduğu bir şeyi hocası İbn Abbâs’a sormuş, onun

¹¹¹ Ali Akpınar, *Said b. Cübeyr ve Tefsir İlmindeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 65.

¹¹² Nisâ Sûresi, 4/49.

¹¹³ Bakara Sûresi 2/111; Mâide Sûresi 5/18.

¹¹⁴ Birişik, “Hasan-ı Basrî”, 16/301-303.

¹¹⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 12/425-427.

¹¹⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 17/281, 282.

¹¹⁷ Örnekler için bk. Çalıskan, *Kur’ân Yorumunda Mevâlî’nin Yeri*, 190-196; Gürman, *Tâbiîn Dönemi Tefsiri ve Medineli Müfessirler*, 135-137, 172-174; Mehmet Ali Fındık, *Mücahid b. Cebr ve Tefsir İlmindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 101-104.

¹¹⁸ Snober, “Küçük Sahâbîler ve Tabiîn Arasındaki İlmî Rekabet”, 341

¹¹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 29/299, 305.

¹²⁰ Ebû Bekr Ahmed el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ* (Haydarabad: Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, h.1353), 7/212.

¹²¹ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 9/585.

bu bilgiye dair yalanlama ve eleştirisini K'ab'a ulaştırmıştır. Ka'b da İbn Abbâs'a gelerek hatasını kabul etmiştir.¹²²

Tefsirdeki tenkide ise şu örnekler verilebilir: İbn Abbâs'a göre zekât âyeti, “*Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını.*” meâlindeki Bakara Sûresi 219. âyeti neshetmiştir. Ancak talebesi Mücâhid, hocasının bu görüşünün isabetli olmadığını ve aksine onu beyan ettiğini ifade etmiştir.¹²³ Öte yandan Mücâhid, “*Kur'an okunduğu zaman onu dinleyin ve sessiz durun.*”¹²⁴ âyetinin Cuma hutbesiyle ilgili olduğunu söylediği için eleştirilmiştir. Çünkü âyet Mekkîdir ve henüz Cuma namazı farz değildir.¹²⁵ Ra'd Sûresi 43. âyetindeki “*yanında kitabın bilgisi bulunan*” kişi ile kastedilenin Abdullah b. Selâm olduğunu söyleyince Saîd b. Cübeyr, sûrenin Mekke'de nâzil olduğunu hatırlatarak, yanlış olduğunu belirtmiştir.¹²⁶

Muhammed el-Kurazî, “*Andolsun biz, içinizden önce gelip geçenleri de biliriz, geri kalanları da muhakkak biliriz.*”¹²⁷ âyetinin, “*Erkeklerin saflarının en hayırlısı önde olanı, en hayırsızı ise geride kalanıdır. Kadınların saflarının en hayırlısı arkada, en hayırsızı ise önde bulunanıdır.*” minvalinde anakronik yorumlandığını duyduğunda, bunun yanlış olduğunu ifade eder. Çünkü âyette, ölenler ile daha sonra geleceklerden bahsedilmekte ve bir sonraki âyette “*Senin Rabbin, onları kıyamette toplayıp bir araya getirecektir.*” buyrulmaktadır. Dolayısıyla Allah'ın, önceki ve sonrakilerin tamamını yeniden dirilteceği anlaşılmaktadır.¹²⁸ Bu örnekte de iç bağlamın göz önünde bulundurulduğu görülmektedir.

Zeyd b. Eslem, “*Fakat âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz (hiçbir şey) dileyemezsiniz!*” anlamındaki Tekvîr Sûresi 29. dayanarak kaderin, Allah'ın elinde ve kudretine bağlı olduğunu, kaderi inkâr edenlerin aslında Allah'ın kudretini inkâr ettiğini savunmuştur. Böylece Kaderiyye'yi tenkit ederek, benzer diğer âyetlere¹²⁹ aykırı düşündüklerini söylemiştir.¹³⁰

Tâbiîn tefsirinde dirâyete dayalı yorumlar buraya kadar sıralanan konulardan ibaret değildir. Örneğin; bilgiye olan iştihakı gösteren, merak ve araştırmaya dayanan İsrailiyat'ın tefsirde kullanılması da bu yönüyle dirâyete ilgili sayılabilir. Şiir ve misaller ile âyetlerin tefsir edilmesi de aynı kapsamda görülebilir.

¹²² Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru Süveydan, 1967), 1/65, 75.

¹²³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/694-695.

¹²⁴ A'râf Sûresi 7/204.

¹²⁵ Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'an* (Riyad: Darü'l-Vatan, 1997), 2/244.

¹²⁶ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/156; Kesler, “Mücâhid b. Cebr”, 31/442-443.

¹²⁷ Hicr Sûresi 15/24.

¹²⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/48-49.

¹²⁹ Bakara Sûresi 2/32; A'râf Sûresi, 7/43, 88; Mü'minûn Sûresi 23/106.

¹³⁰ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 19/286-287.

Sonuç

Yukarıda tasvir edilmeye çalışılan tablo analiz edildiğinde, tâbiîn döneminde tefsirde dirâyete dair şu sonuçlara ulaşılmaktadır:

Tefsir alanındaki gelişmeleri ihtiyaçlar ortaya çıkarmaktadır. Tâbiîn devrinde, Kur'an'ın bütün âyetlerinin ve kelimelerinin açıklanmaya başlanması fetihlerle birlikte oluşan şartların doğurduğu ihtiyaçtan kaynaklıdır. Ayrıca Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Şam gibi büyük merkezlerdeki ilmî faaliyetler, farklı karakterlerini gösterecek kadar derinleşmiş ve yaygınlaşmıştır.

Tâbiîn müfessirleri, sahâbeden aldığı çok sayıda bilgiyi aktarmaktadır. Fakat bu bilgilerin doğrudan ilgili olduğu âyet sayısı sınırlıdır. Tâbiîn müfessirleri, tefsirde dirâyetin önemini sahâbeden görüp almıştır. Onlar, bütün âyetlerin tefsiri hakkında konuşmuş bunu sahâbeden öğrendikleri ilkeler doğrultusunda re'y ile yapmıştır. Dolayısıyla tâbiîn, sahâbeden alınan bilgileri aktarmakla yetinmemiş üzerine yeni yorumlar-görüşler ekleyerek tefsiri genişletip derinleştirmiştir. Böylece zaman ilerledikçe tefsirde dirâyetin yeri gittikçe artmıştır.

Dönemin, öncekinden farklarının; âyetlerin âyetler ile açıklanması, müteşâbihâtın tefsirinden kaçınılması, siyâk ve sibâka dikkat edilmesi, nâsîh ve mensûh âyetlerin sayısının çoğaltılması, Kur'an ilimleri kapsamında açıklamalar yapılması, İsrailiyat'ın çokça kullanılması, âyetlerden hüküm çıkarmanın yaygınlaşması, kelâmî nitelikteki konuların tartışılması olduğu görülmektedir. Böylece tâbiîne ait tefsir, oran/sayı bakımından sahâbeye ait olandan çok daha fazla ve geniştir. Re'ye dayalı olanlar, bu malzeme içinde ilk bakışta fark edilecek kadar büyük bir paya sahiptir.

Te'vili zor ifadelerin mecâza hamledilmesinden iç-dış bağlamın dikkate alınmasına, âyet ve sûre münasebetlerinden tenkitçi bakışa kadar tefsirdeki hemen her şey tâbiîn devrinde bulunmaktadır. İşârî tefsirin bile temelleri, sahâbe ve tâbiînün hurûf-u mukattaa üzerine yaptıkları bazı açıklamalara kadar götürülebilir.

Kur'an kelimelerinin çoğunun kısa izahları yapılmış ve bunlar sonraki eserlerde aynen kullanılmıştır. Âyetlerin ve lafızların tefsiri, Kur'an ilimlerinin çoğuyla ilgili tâbiîn müfessirlerinin açıklamaları, sonraki asırlarda yapılanların özünü oluşturmuştur.

Söz konusu dönem müfessirlerinin tamamına yakını, âyetlere kıyamete kadar ilgili herkesi kapsayacak şekilde umûmi/evrensel mana vermiştir.

Bu dönemde görülen İsrailiyat'a fazlaca yönelim, bilgi ve araştırma isteğinin güçlü olduğunu gösterir. Zira Yahudilerde bulunan geniş peygamberler tarihi ile Kur'an'da anlatılanların bir kısmının örtüştüğü görüldüğünde, İsrailiyat'a yönelim ve ilgi artmıştır. Fakat bu hususta çok fazla gereksiz ayrıntıya ve aşırıya gidildiğini de kabul etmek gerekir.

Sonuç olarak tefsirin hemen her yönüyle temellerinin atıldığı tâbiîn dönemini, rivâyet malzemesinin yoğunluğuna bakarak okumamak, faaliyetin niteliklerini göz önünde bulundurmamak daha doğru olacaktır.

Kaynakça | References

- Akpınar, Ali. *Said b. Cübeyr ve Tefsir İlmindeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Aydar, Hidayet. “Hicri Birinci Asırda Tefsir: Tâbiûn ve Tefsir”. *Hicri Birinci Asırda İslâmî İlimler -I- Kur’ân İlimleri ve Tefsir*. 581-654. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Aygün, Abdullah. “Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları”. *Gümüüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4/8 (2015), 141-160.
- Basrî, Ebû Saîd Hasan. *Tefsîrû'l-Hasan el-Basrî*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1992.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, h.1353.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2015.
- Birişik, Abdülhamit. “Hasan-ı Basrî”. *TDVİA*. 16/301-303. İstanbul: TDVİA Yayınları, 1997.
- Birişik, Abdülhamit. “Katâde b. Diâme”. *TDVİA*. 25/22-23. Ankara: TDVİA Yayınları, 2022.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 1988.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Çakan, Fahri. *Tarihi ve Kültürel Bağlamı İtibariyle Kûfe Tefsir Ekolü*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Çalışkan, Muhammed Selman. *Kur’ân Yorumunda Mevâlî'nin Yeri (Hicri İlk İki Asır)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Duman, Zeki. “Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1987), 209-238.
- Ebû Yûsuf, Yakûb b. İbrâhîm. *Kitâbu'l-harâc*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1979.
- Fındık, Mehmet Ali. *Mücahid b. Cebr ve Tefsir İlmindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâ-u ulûmi'd-dîn*. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2011.
- Görgün, Tahsin. “Hasan-ı Basrî”. *TDVİA*. 16/293-301. İstanbul: TDVİA Yayınları, 1997.
- Gürman, Ceyda. “Ekol Ekseni Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tâbiîler: Ebü'l-Âliye, Hasan-ı Basrî, Katâde”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi*. 5/2 (2021), 877-902.
- Gürman, Ceyda. *Tâbiûn Dönemi Tefsiri ve Medineli Müfessirler*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım. *Târîhu medîneti Dimaşk*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.
- İbn Âşûr, Muhammed Fâzıl. *Anahatlarıyla Tefsir Tarihi*. çev. Bahattin Dartma-Ömer Pakiç. İstanbul:

Rağbet Yayınları, 2007.

İbn Aşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dârü's-Suhnûn, 1997.

İbn Aşûr, Muhammed et-Tâhir. "Tefsir, Tevil ve Tefsir'in İlim Oluşu Hakkında". çev. Enes Büyük. *KTÜİFD*, 3/2 (Güz 2016), 157-168.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman. *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'azîm*. Demmâm: Dârü İbni'l-Cevzî, h.1439.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil. *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'azîm*. Beyrut : Dârü'l-Fikr, 1970.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah. *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999.

İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Tunus: Dârü't-Tûnûsiyye, 1985.

Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed. *Şerhü'l-usûli'l-hamse*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988.

Kâfiyecî, Muhyiddîn Muhammed b. Süleymân. *et-Teysîr fi kavâidi 'ilmi't-tefsîr*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1997.

Kandemir, M. Yaşar. "Şa'bî". *TDVİA*. 38/217-218. İstanbul: TDVİA Yayınları, 2010. 38/218.

Kesler, Muhammed Fatih. "Mücâhid b. Cebr". *TDVİA*. 31/442-443. İstanbul: TDVİA Yayınları, 2006, 31/442-443.

Koç, Mehmet Akif. İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri: İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer. *Tefsîru'l-Kur'ân*. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997.

Semerkindî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Bustânü'l-'arifîn*. İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1872.

Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*. Riyad: Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1991.

Snober, Ahmed. "Küçük Sahâbîler ve Tabiûn Arasındaki İlmî Rekabet -İbn Abbâs ve Bazı Tâbiûler Arasındaki İlmî Tartışmalara Yönelik Analitik Bir İnceleme". *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe III: -Sahâbe ve Dirâyet İlimleri- Tebliğ ve Müzâkereler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018, 323-342.

Suyûtî. Ebü'l-Fazl Celâleddîn. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. Kahire: Merkezü'l-Buhûs, 2003.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn. *Tabakâtü'l-huffâz*. Beyrut: Dârü'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 1983.

Şerbâsî, Ahmet. *Hız Peygamber'den Günümüze Tefsir Ekolleri*. çev. Mustafa Özcan. İstanbul: Özgü Yayınevi, 2010.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Merkezü'l-Buhûs, 2001.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. Beyrut: Dârü Süveydan,

1967.

- Turgay, Nurettin. “Tabiunun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri”. *Bilimname*. 8/18 (2010/1), 93-114.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, 1976.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddîn. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957.